

De betekenis van de Nederlandse agrarische produktie voor de handelsbalans en de werkgelegenheid

DR. R. HARTHOORN – IR. G.A.A. WOSSINK*

De landbouw neemt in de Nederlandse economie een belangrijke plaats in. De bijdrage van deze bedrijfsklasse aan de werkgelegenheid en de vorming van het nationaal inkomen is aanzienlijk. Daarnaast heeft de landbouw grote betekenis voor andere bedrijfsklassen, enerzijds „achterwaarts” via het verbruik van intermediaire produkten, anderzijds „voorwaarts” doordat vele landbouwprodukten in Nederland be- en verwerkt worden. In dit artikel gaan de auteurs in op de directe en indirecte betekenis van de landbouw voor de handelsbalans en de werkgelegenheid. Door middel van input-output-analyse worden zowel achterwaartse als voorwaartse effecten berekend. Bij de achterwaartse effecten wordt zowel met het intermediaire verbruik als met het verbruik van kapitaalgoederen rekening gehouden. Met de export van agrarische produkten blijkt in 1981 in totaal een bedrag van f. 18 mrd. aan toegevoegde waarde te zijn gemoeid. Wat betreft de werkgelegenheid is naast iedere arbeidsplaats in de landbouw één man of vrouw in een andere bedrijfsklasse werkzaam.

Inleiding

Vaak wordt het belang van de landbouw voor de Nederlandse economie geïllustreerd met het aandeel van de agrarische produkten in de uitvoer. In de door het CBS en het LEI 2) gepubliceerde uitvoerwaarde van „produkten van agrarische herkomst” zijn naast „onbewerkte produkten” ook „bewerkte produkten” en „produkten van niet-Nederlandse herkomst” opgenomen. Toch wordt dit vaak de agrarische export of de export door de Nederlandse landbouw genoemd. Daarmee wordt de uitvoerwaarde van bewerkte produkten geheel toegerekend aan de Nederlandse bedrijfsklasse 3) land-, tuin- en bosbouw 4), terwijl in werkelijkheid een deel van deze waarde in andere bedrijfsklassen of het buitenland is gegenereerd. Het alternatief om in het geheel geen rekening te houden met het feit dat de landbouw, m.n. bij de voedingsmiddelenindustrie, indirect een groot aandeel heeft in de exportwaarde, leidt echter eveneens tot een vertekening. Daarom zijn de in de Nationale Rekeningen 5) gepubliceerde exportcijfers, onderverdeeld naar de bedrijfsklasse die de laatste bewerking heeft verricht, eveneens minder geschikt om het belang van de landbouw voor de uitvoer te meten.

Juist omdat er sprake is van een nauwe samenhang tussen de landbouw en de toeleverende en de verwerkende industrie – men spreekt wel van het agro-industrieel complex – is kwantificering van deze verwevenheid van belang 6). We kiezen daarbij een „agrocentrisch” standpunt. We beschouwen de landbouw als de „motor” van de landbouwproduktenverwerkende industrie en niet andersom. Hoewel er goede redenen zijn voor deze benaderingswijze, blijft hier een element van willekeur bestaan.

In dit artikel beperken we ons niet tot de uitvoer maar willen we het belang, zowel het directe als het indirecte, aangeven dat de agrarische produktie voor de Nederlandse economie heeft. Als indicator voor dit belang wordt in de eerste plaats de invloed op de *handelsbalans* genomen. Verder wordt gekeken naar de *werkgelegenheid* die samenhangt met de produktie door de land-

bouw. De berekeningen zijn verricht met de input-output-tabel 5) voor 1981. De wijze van berekenen wordt beschreven in een CBS-publicatie 7).

Veronderstellingen en berekeningsmethode

Veronderstellingen

De invloed van de landbouw op de handelsbalans kan worden gedefinieerd als het verschil tussen de werkelijke waarde van de handelsbalans en de waarde die zou resulteren als er in Nederland geen landbouw was. Deze wijziging bestaat uit de te verwachten daling van de uitvoer plus de toename van de invoer. De

* Beide auteurs zijn werkzaam bij het Centraal Bureau voor de Statistiek, bij resp. de hoofdafdelingen Nationale Rekeningen en Landbouwstatistiek. De in dit artikel weergegeven opvattingen zijn die van de auteurs en komen niet noodzakelijk overeen met de zienswijze van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

1) CBS, *Maandstatistiek van de Landbouw*.

2) CBS/LEI, *Landbouwcijfers*.

3) CBS, *Standaardbedrijfsindeling (sbi 1974)*, deel 2.

4) We spreken in dit artikel kortheidshalve over de landbouw als we de gehele bedrijfsklasse bedoelen.

5) CBS, *Nationale rekeningen 1983*, aanhangsel 1.

6) Zie hiervoor o.a.: A.W.G. Koppejan, *De agrarische betalingsbalans, ESB*, 25 maart 1981, blz. 289; J. Breedveld en J.H. Post, *De betekenis van de landbouw en de voedings- en genotmiddelenindustrie in de Nederlandse economie, Bedrijfsontwikkeling*, jan. 1980; K.M. Dekker, A.P. van Langevelde en J. ter Welle, *Landbouw en economie in Friesland*, 1983; CBS, *Het aandeel van de landbouw in de Nederlandse export Maandstatistiek van de Landbouw*, juli 1984.

7) Te verschijnen in: *De produktiestructuur van de Nederlandse volkshuishouding*, deel XIII.

wijziging in de invoer bestaat zelf uit twee componenten: een stijging om de landbouwproductie ten behoeve van de binnenlandse consumptie te vervangen en een daling door het wegvallen van de invoervraag van de landbouw ten behoeve van de agrarische productie.

De totale bijdrage van de landbouw aan de handelsbalans wordt nu gevormd door de netto toegevoegde waarde die als gevolg van het bestaan van de Nederlandse landbouw tot stand komt bij de gecumuleerde productie ten behoeve van de consumptie en uitvoer. We gebruiken hier de *netto* toegevoegde waarde omdat er afzonderlijk rekening wordt gehouden met effecten die het gevolg zijn van het „verbruik” van kapitaalgoederen. De netto toegevoegde waarde waar het hier om gaat bestaat uit een aantal componenten:

- in de eerste plaats de toegevoegde waarde die bij de productie van landbouwproducten zelf wordt gevormd; we zullen dit het directe effect van de landbouw noemen;
- verder is een aantal industrieën dermate afhankelijk van producten van de Nederlandse landbouw dat we hun productie als geïnduceerd door de landbouw kunnen beschouwen. Dit „voorwaartse” effect betreft de vier bedrijfstakgroepen slachterijen en vleeswarenindustrie, de zuivel- en melkproductenindustrie, voorts een deel van de vis-, groente- en fruitverwerkende industrie en ten slotte de suikerindustrie; we zullen ze hier samenvatten onder de naam (landbouwproducten) *bewerkende industrie*. Een tweede voorwaartse effect wordt gevormd door de handelsdiensten ten behoeve van de export (8) van producten van de landbouw en de hiervoor genoemde bewerkende industrie. Die activiteit zou immers niet plaatsvinden zonder de export van onbewerkte en bewerkte landbouwproducten.

Behalve met directe en voorwaartse effecten moeten we ook rekening houden met achterwaartse effecten die bijdragen tot de

vorming van toegevoegde waarde in Nederland. Het gaat om twee effecten. Enerzijds treedt er indirecte vorming van toegevoegde waarde op ten gevolge van het gecumuleerd verbruik van Nederlandse producten. Het gaat hierbij zowel om het verbruik in de landbouw als in de landbouwproductenverwerkende industrie en de handel. Anderzijds worden er kapitaalgoederen verbruikt bij zowel de directe als de afgeleide productie. Dit verbruik van kapitaalgoederen komt tot uitdrukking in de afschrijvingen. We hebben rekening gehouden met de gecumuleerde afschrijvingen en het gecumuleerde verbruik bij de productie van investeringsgoederen voor de vervanging van de afgeschreven goederen.

Berekeningsmethode

De input-output-tabel geeft de leveranties van elke bedrijfsklasse aan elke andere weer. Uitgaande van deze tabel kunnen met behulp van de techniek van de input-outputanalyse 9) de besproken directe en indirecte effecten worden gekwantificeerd. Er zijn speciale formules ontwikkeld om zonder dubbelstellingen rekening te houden met de voorwaartse effecten.

Voor het berekenen van de effecten via de inzet van kapitaalgoederen is een z.g. „investeringsmatrix” nodig waarin de investeringen per bedrijfsklasse worden verdeeld naar bedrijfsklasse van herkomst. Deze matrix wordt door het CBS nog niet samengesteld en moest daarom benaderd worden. De input-outputtabel werd hiertoe uitgebreid met „pseudo”-industrieën

8) Niet die van de detail- en groothandel ten behoeve van de consumptie; deze treden ook op als alle landbouwproducten enz. moeten worden ingevoerd.

9) Zie b.v.: R. Harthoorn, *Een praktische handleiding bij de input-outputanalyse die door het CBS verricht wordt*, CBS.

Tabel. De door de landbouw geïnduceerde toegevoegde waarde en werkgelegenheid naar bedrijfsklasse, 1981

		Export a)						Consumptie a)					Totaal			Afhankelijkheid d)
		primair b)		voorwaarts b)				primair b)		voorwaarts b)			kolom 7 + 12	in procenten		
		landbouw	kapitaal bij kol.1	verwerkende industrie	kapitaal bij kol.3	handel	kapitaal bij kol.5	kolom 1 t/m 6	landbouw	kapitaal bij kol.8	verwerkende industrie	kapitaal bij kol.10			kolom 8 t/m 11	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15		
toegevoegde waarde in mln. gld., tussen haakjes werkgelegenheid in arbeidsjaren × 1.000																
01/02	Land-, tuin- en bosbouw	7706(167)	74(2)	-(-)	-(-)	-(-)	-(-)	7780(169)	4485(97)	46(1)	-(-)	-(-)	4531(98)	12311(268)	45(51)	100
03	Visserij	0(0)	0(0)	7(0)	0(0)	0(0)	0(0)	8(0)	0(0)	0(0)	6(0)	0(0)	6(0)	13(0)	0(0)	4
20.1	Slachterijen en vleeswarenindustrie	11(0)	0(0)	879(14)	0(0)	-(-)	-(-)	891(14)	6(0)	0(0)	636(10)	1(0)	644(10)	1534(24)	6(4)	100
20.2	Zuivel- en melkproductenindustrie	24(0)	0(0)	773(12)	0(0)	-(-)	-(-)	798(12)	14(0)	0(0)	554(8)	0(0)	568(9)	1366(21)	5(4)	99
20.3, 20.7	Vis-, groente- en fruitverwerkende industrie	1(0)	0(0)	193(5)	0(0)	0(0)	0(0)	194(5)	0(0)	0(0)	148(4)	0(0)	149(4)	343(9)	1(2)	97
21.2	Graanverwerkende industrie	407(7)	4(0)	0(0)	0(0)	0(0)	0(0)	411(7)	237(4)	2(0)	0(0)	0(0)	239(5)	650(11)	2(2)	68
20.5	Suikerindustrie	22(0)	0(0)	198(2)	1(0)	-(-)	-(-)	221(2)	13(0)	0(0)	177(2)	1(0)	191(2)	412(4)	1(1)	94
Rest 20/21	Overige voedings- en genotmiddelenindustrie	78(1)	1(0)	21(0)	0(0)	1(0)	0(0)	101(1)	45(1)	0(0)	16(0)	0(0)	62(1)	163(2)	1(0)	4
1, 28/30	Delfstofwinning, aardolie-industrie, chemie	575(1)	36(0)	207(0)	10(0)	29(0)	4(0)	860(2)	335(1)	21(0)	157(1)	8(0)	521(1)	1379(2)	5(0)	5
23/27, 31/39	Overige industrie	211(3)	315(6)	238(4)	129(3)	59(2)	50(1)	1002(20)	122(2)	183(1)	178(3)	97(1)	575(11)	1579(31)	6(6)	5
40.2	Gasdistributiebedrijven	82(1)	3(0)	18(0)	1(0)	3(0)	0(0)	108(1)	48(0)	2(0)	13(0)	1(0)	64(1)	171(2)	1(0)	13
Rest 40	Overige nutsbedrijven	70(1)	11(0)	38(0)	5(0)	13(0)	2(0)	137(1)	41(0)	7(0)	29(0)	3(0)	79(1)	216(2)	1(0)	6
5	Bouwnijverheid	142(3)	231(4)	36(1)	48(1)	11(0)	23(0)	492(9)	83(2)	135(2)	27(0)	36(1)	281(5)	772(14)	2(3)	4
61/66	Handel	696(13)	197(4)	264(5)	67(1)	1853(35)	38(1)	3116(59)	405(8)	115(2)	193(4)	50(1)	764(14)	3880(73)	14(14)	10
67/68	Horeca en reparatiebedrijven	94(2)	10(0)	25(0)	3(0)	23(0)	1(0)	157(4)	55(1)	6(0)	19(0)	3(0)	82(2)	239(5)	1(1)	3
7	Transport-, opslag- en communicatiebedrijven	194(4)	56(1)	94(2)	21(0)	211(5)	10(0)	584(11)	113(2)	33(0)	73(1)	16(0)	234(4)	818(16)	3(3)	4
81	Bankwezen	-17(4)	-1(0)	-7(2)	0(0)	-4(1)	0(0)	-30(8)	-10(3)	-1(0)	-5(1)	0(0)	-16(4)	-47(12)	0(2)	10
Rest 8,9	Overige dienstverlening, overheid	532(8)	166(2)	309(5)	49(0)	105(1)	21(0)	1182(17)	310(4)	96(1)	226(3)	38(1)	672(10)	1883(27)	6(5)	2
	Totaal	10823(217)	1104(20)	3294(53)	337(6)	2306(44)	146(3)	18010(343)	6300(126)	646(12)	2444(39)	253(5)	9643(182)	27654(524)	100(100)	9

a) Zowel rechtstreeks als die na één of meer bewerkingen.

b) Inclusief de bijbehorende achterwaartse effecten.

c) Bedrijfsindeling van de sector bedrijven en overheid volgens de *Standaard Bedrijfsindeling (SBI) 1974*.

d) In procenten van de netto toegevoegde waarde per bedrijfsklasse.

voor vier typen kapitaalgoederen. Deze typen zijn: gebouwen, andere bouwwerken, outillage en vervoersmiddelen. Op de regels van de pseudo-industrieën in de uitgebreide input-outputtabel komen nu de afschrijvingen te staan; deze zijn een weergave van het verbruik van de typen kapitaalgoederen per bedrijfsklasse. In de kolommen die corresponderen met de regels van de pseudo-industrieën staan schattingen van de inputstructuren van de vier typen. Uiteraard dienen deze cijfers met de nodige voorzichtigheid te worden gehanteerd: ze zijn alleen geschikt om bij het bepalen van het belang van landbouw althans enigszins rekening te houden met de doorwerking via kapitaalgoederen.

Handelsbalans

De resultaten van onze exercities zijn samengevat in de tabel. De cellen die, doordat we de landbouw centraal hebben gesteld, per definitie nul zijn, worden weergegeven met een streepje. De tabel geeft de vorming van de door de landbouw geïnduceerde toegevoegde waarde per bedrijfsklasse, waarbij een onderscheid is gemaakt naar het voorwaartse effect van de landbouw op de handel en de verwerkende industrie en de toegevoegde waarde in samenhang met het „verbruik” van kapitaalgoederen. Iedere kolom bevat, in de zin van de input-outputanalyse, zowel directe als indirecte effecten; d.w.z. dat op de regel van de landbouw in kolom 1 de som van deze twee effecten is weergegeven, terwijl de kolom verder alleen indirecte effecten bevat. Soortgelijke combinaties treden mutatis mutandis uiteraard op bij de verwerken- de industrie en de handel. In de laatste kolom wordt tevens het afhankelijkheidspercentage per bedrijfsklasse gegeven.

Export

In de eerste 7 kolommen van tabel wordt een overzicht gegeven van de toegevoegde waarde die door de verschillende industrieën wordt gevormd en die samenhangt met de directe en indirecte uitvoer van agrarische producten. Vanzelfsprekend komt een groot deel hiervan, f. 7.706 mln. (71%), voor rekening van de landbouw zelf, maar de bijdrage van de overige bedrijfsklassen is bepaald niet te verwaarlozen. Hierbij springen de bijdragen van de groot- en detailhandel (f. 696 mln.), de graanverwerkende industrie (f. 407 mln.) en de aardolie- en aardgasindustrie (f. 575 mln.) in het oog. De hoge bijdrage van de handel aan de toegevoegde waarde is het gevolg van het omvangrijke intermediaire verbruik in de landbouw ter waarde van f. 14,7 mrd. en de handelsmarges op meer achterwaartse leveringen. De grote bijdrage van de graanverwerkende industrie hangt samen met de leveringen van veevoerders. Die van de aardolie- en aardgasindustrie wordt m.n. veroorzaakt door de glastuinbouw en de fabricage van kunstmeststoffen. De negatieve bijdrage van het bankwezen wordt veroorzaakt doordat in de Nederlandse input-outputtabel de rentemarges niet aan de finale bestedingscategorieën worden toegerekend.

In kolom 2 zijn de ramingen vermeld voor de toegevoegde waarden gevormd in samenhang met de vervangingsinvesteringen die behoren bij de productie waarop kolom 1 betrekking heeft. Het totale bedrag van f. 1.104 mln. komt overeen met bijna 5% van de totale toegevoegde waarde welke in 1981 werd gevormd als gevolg van investeringen in bedrijven. Dat een grote bijdrage (f. 231 mln. of 25%) afkomstig is van de bouwnijverheid konden we verwachten. In het totale pakket in het binnenland geproduceerde investeringsgoederen is de bijdrage van de bouwnijverheid door de dominante rol van de woningbouw echter nog veel groter (60%). De relatieve bijdragen van de overige bedrijfsklassen zijn daardoor lager dan ze in het totaal van de Nederlandse investeringen zijn; de onderlinge verhoudingen wijken echter nauwelijks af van het beeld dat voor de economie als geheel geldt.

De vorming van toegevoegde waarde ten gevolge van de directe en indirecte export van producten van de verwerkende industrie staat in kolom 3 vermeld. Uiteraard is hier ook met het gecumuleerd verbruik door de vier betrokken bedrijfsgroepen (slachterijen en vleeswarenindustrie, zuivel- en melkproductenindustrie, een deel van de vis-, groente- en fruitverwerkende industrie en de suikerindustrie) rekening gehouden. Zoals eerder vermeld

is het gecumuleerde verbruik van landbouwproducten buiten beschouwing gelaten; deze waren meegenomen bij de berekeningen ten behoeve van kolom 1. Buiten de vier bedrijfsgroepen van de bewerkende industrie, blijkt de toegevoegde waarde vooral te worden gevormd bij de aardolie- en aardgasindustrie, de overige industrie, de handel en de dienstverlening. Vervolgens is in kolom 4 een raming vermeld van de toegevoegde waarde via het „verbruik” van kapitaalgoederen behorende bij de productie waarmee in kolom 3 rekening is gehouden. Het totaal van f. 337 mln. is betrekkelijk gering.

In kolom 5 staat de toegevoegde waarde die is gevormd in samenhang met de handelsdiensten verleend bij de export van agrarische producten. Naast het grote aandeel van de handel (f. 1.853 mln., d.i. 80%) zien we als tweede transport-, opslag- en communicatiebedrijven (f. 211 mln.). Bij de cijfers voor deze bedrijfsklassen dient men erop bedacht te zijn dat ten gevolge van enkele heterogeniteiten de foutenmarges van de resultaten vrij ruim kunnen zijn. De handel is immers een combinatie van groot- en detailhandel, terwijl deze laatste bij de export geen rol speelt. Hetzelfde doet zich voor bij het transport. Dit omvat naast het goederenvervoer en de binnenvaart ook het openbaar (passagiers)vervoer. Doordat het overig inkomen van het openbaar vervoer erg laag is, zijn de resultaten voor de gehele bedrijfsklasse mogelijk te laag.

In kolom 7 is de totale toegevoegde waarde gegenereerd door de export van agrarische producten vermeld. Binnen het totaal van f. 18,0 mrd. neemt de landbouw zelf met f. 7,8 mrd. uiteraard een voorname plaats in. Van groot belang is de agrarische export verder voor de handel (vanzelfsprekend betreft dit alleen het deel groothandel van deze bedrijfsklasse). De toegevoegde waarde die daar wordt gevormd bedraagt f. 3,1 mrd. gulden.

Consumptie

In het rechterdeel van tabel 1 is de toegevoegde waarde vermeld die verband houdt met de consumptie door gezinnen en de overheid. De kolommen 8 t/m 11 zijn op dezelfde manier tot stand gekomen als de kolommen 1 t/m 4. Het beeld is ruwweg hetzelfde. De bijdrage van de vier apart onderscheiden bewerkende industrieën is hier ten opzichte van dat van de landbouw wat groter dan bij de export. Verder neemt de handel in de totaal-kolom (kolom 12) een veel minder prominente rol in dan in kolom 7. De handelsdiensten in samenhang met de binnenlandse consumptie van agrarische producten kunnen immers niet als geïnduceerd door de Nederlandse landbouw worden beschouwd.

Totale effect

Onderaan in kolom 13 staat het algemeen totaal dat een benadering geeft van het totale effect van de landbouw op de handelsbalans. Het bedrag van f. 27,7 mrd. is 8,6% van het netto binnenlands product (f. 319,8 mrd. in marktprijzen) voor 1981.

In kolom 14 is de procentuele verdeling van kolom 13 weergegeven. We zien dat de bijdrage aan de handelsbalans die door de landbouw zelf wordt geleverd „slechts” 45 procent bedraagt van de totale verwezenlijkte toegevoegde waarde. Opvallend hoog is het percentage van de handel (14%). Buiten de voedingsmiddelenindustrie zijn ook de bijdragen van de aardolie- en aardgasindustrie (5%), de overige industrie (6%) en de dienstverlening (6%) vermeldenswaard.

De vraag wat de door de landbouw geïnduceerde productie betekent voor de verschillende bedrijfsklassen wordt beantwoord in kolom 15. Hierin is vermeld welk deel van de in de desbetreffende bedrijfsklasse toegevoegde waarde door de landbouw geïnduceerd is. Men zou verwachten dat deze afhankelijkheid 100% bedraagt bij de landbouw en de verwerkende industrie. Door de wijze waarop het verbruik van kapitaalgoederen is behandeld, nl. door het niet (volledig) opnemen van de finale bestedingscategorieën investeringen en voorraadmutaties, zijn echter kleine afwijkingen mogelijk.

Bij de overige bedrijfsklassen valt vooral de graanverwerkende industrie met 68% afhankelijkheid van de landbouw op. Dit is het gevolg van de vraag naar veevoerders. Verder ligt het per-

centage boven de 10 bij de gasdistributiebedrijven (glastuinbouw!), de handel en het bankwezen.

Uiteindelijk blijkt 9% van de in Nederland gevormde toegevoegde waarde samen te hangen met de agrarische productie.

Werkgelegenheid

Geheel analoog aan de berekening van de toegevoegde waarde wordt in de tabel eveneens de werkgelegenheid in samenhang met de agrarische export en consumptie gegeven. We zien dat hiermee in totaal ruim een half miljoen arbeidsjaren gemoeid zijn; dit is ongeveer 11 procent van het Nederlandse arbeidsvolume. Het is opvallend dat nu de bijdrage van de landbouw zelf (51%) aanzienlijk groter is dan in het geval van de toegevoegde waarde (44%).

Kijken we naar de werkgelegenheid in de andere bedrijfsklassen, dan springt met name de groothandel (in de tabel samengenomen met de detailhandel, waar echter geen effecten optreden) met 73.000 arbeidsjaren er uit. Relatief belangrijke bijdragen aan de werkgelegenheid vinden we bij de slachterijen en vleeswarenindustrie (24.000), de zuivel- en melkproductenindustrie (21.000), de graanverwerkende industrie (11.000), de overige industrie (31.000), de bouwnijverheid (14.000), het transport (16.000), het bankwezen (12.000) en de dienstverlening (27.000).

Conclusie

De landbouw levert een belangrijke bijdrage aan de Nederlandse handelsbalans. Deze bijdrage blijkt ongeveer f. 28 mrd. te zijn, hetgeen 9% van het netto nationaal produkt is. Hiervan komt f. 18 mrd. tot stand via de export, waarvan bijna f. 8 mrd. door de export van de landbouw zelf. Het grootste deel van de vorming van toegevoegde waarde in Nederland die, volgens de hier gehanteerde methode, samenhangt met de productie door de landbouw, vindt dus plaats in andere bedrijfsklassen. Buiten de landbouw wordt veel van die toegevoegde waarde bij de voedingsmiddelenindustrie, de handel en de aardolie- en aardgaswinning gevormd. Kijken we naar de afhankelijkheid dan blijkt de landbouw niet alleen voor de hierboven genoemde industrieën maar ook voor de gasdistributiebedrijven en het bankwezen van meer dan gemiddeld belang te zijn. Bij de werkgelegenheid vinden we ditzelfde beeld terug. Door de uitstralingseffecten in voor- en achterwaartse richting is er naast iedere arbeidsplaats in de landbouw, ongeveer één man of vrouw in een andere bedrijfsklasse werkzaam. Er blijken vooral veel arbeidsplaatsen in de handel met de landbouw samen te hangen, nl. ruim 70.000 arbeidsjaren.

**R. Harthoorn
G.A.A. Wossink**